

Duitsland, een weerbare democratie?

Over macht en tegenmacht

Inleiding

Op 8 mei 1945 capituleert Duitsland. Aan de Tweede Wereldoorlog is een einde gekomen. Het naziregime heeft de wereld in vlammen gezet, Hitler en consorten hebben de wereld onbeschrijfelijk leed berokkend. Duitsland moet daarvoor een zware tol betalen. Het land is politiek, economisch en moreel verwoest. Van het land van dichters en filosofen,

componisten en schrijvers, resteert slechts nog een vage herinnering. Duitsland is niet meer dan een geografische aanduiding op een landkaart. De Duitsers zijn 'stateloos' en zonder identiteit.

Dit boek gaat niet over de vraag hoe het allemaal zover heeft kunnen komen. Daarover zijn in de loop der jaren talloze boeken, films en documentaires verschenen. In plaats van terug te blikken kijken we naar het Duitsland van vandaag.

In vergelijking met de ontwrichte staat waarin het land in 1945 verkeerde, kan de constatering niet anders luiden dan dat er een metamorfose heeft plaatsgevonden. Duitsland heeft in 1949 gekozen voor een democratische staatsordening. De grondleggers van de Bondsrepubliek, onder leiding van Konrad Adenauer, hebben wrange lessen getrokken uit de teleurstellende ervaringen met de democratische Republiek van Weimar en uit de destructieve nazidictatuur van het Derde Rijk. De Grondwet is zodanig vormgegeven dat de fouten uit het verleden zich in de nieuwe republiek niet meer kunnen herhalen. De grondwettelijke beginselen waarop de nieuwe staat rust, en het machtsverwicht tussen de politieke instellingen, moeten voorkomen dat de vijanden van de democratie zich daarvan (opnieuw)

meester zouden kunnen maken. Kort samengevat: Duitsland moet een weerbare democratie zijn.

De Duitse democratie heeft in de decennia die volgden aangetoond een stabiele constructie te zijn. De rechtsstaat, de democratie, het federalisme, sociale gerechtigheid en multilateralisme, de pijlers van het politieke systeem zijn breed in de samenleving aanvaard. De machtsverdeling tussen de politieke en juridische organen heeft er blijk van gegeven in de praktijk te functioneren.

Hoe komt het dan toch dat het vertrouwen in de democratie in de afgelopen jaren sterk is afgenomen? Weliswaar schaart een grote meerderheid van de Duitsers zich achter de democratie als politiek systeem, ruim de helft van de Duitsers is echter ontevreden tot zeer ontevreden over het functioneren ervan. Wat zijn daarvan de mogelijke oorzaken die de stabiliteit van de Duitse democratie in gevaar brengen?

Het ongenoegen uit zich op verschillende manieren. Burgers keren zich af van 'de politiek' door bijvoorbeeld niet meer deel te nemen aan verkiezingen en niet meer actief te participeren in politieke partijen. Een ander pad dan dat van deze zogenaamde 'Politikverdrossenheit' is dat burgers zich aansluiten bij politieke partijen op de uiterst linker- en vooral de uiterst rechterflank van het politieke spectrum. Anders dan de 'oude' volkspartijen, zo wordt gedacht, zijn deze partijen wél in staat problemen op te lossen waar 'Otto Normalverbraucher', de 'gewone burger', in zijn dagelijkse bestaan mee te maken heeft.

In een democratische rechtsorde staat het iedere burger vrij de partij te kiezen die zijn of haar voorkeur heeft. Het probleem dat zich echter manifesteert is dat steeds meer kiezers zich verwant voelen met de rechts-extremistische partij 'Alternative für Deutschland', de AfD.

Haar gedachtegoed kan door begrippen als anti-rechtstaat, anti-democratie, volksnationalisme, antisemitisme, racisme, vreemdelingenhaat en uitsluiting worden gekenmerkt. Desondanks voelen kiezers zich tot deze partij aangetrokken. Dat de AfD zich bij de verkiezingen van de Bondsdag op 23 februari 2025 ten opzichte van 2021 heeft weten te verdubbelen (van 10,3 procent van de stemmen in 2021 tot 20,8 procent in 2025) kan dit niet beter aantonen. Dankzij de steun van deze miljoenen kiezers heeft de AfD een structurele positie in het politieke bestel weten te verwerven. Een

vergelijkbare ontwikkeling doet zich overigens ook in tal van westerse democratieën voor, zoals Hongarije, Italië en Nederland.

Democratische krachten in politiek en samenleving zien dit als een groot gevaar voor de democratische rechtsorde. Democratische waarden en normen zoals die in de Grondwet zijn vastgelegd dreigen aan antidemocratische krachten terrein te verliezen, zo is de vrees. Is de grote verkiezingsoverwinning van de AfD een cesuur, die de onstuitbare opkomst van extreem-rechts aankondigt?

De cruciale vraag die gesteld moet worden is of het Duitse politieke systeem weerbaar genoeg is om de tegenmachten te bestrijden die een substantiële bedreiging voor de democratie vormen.

Dit boek tracht een antwoord op deze vraag te geven. Op zoek naar dat antwoord wordt eerst gekeken naar de politieke geschiedenis van Duitsland vanaf het begin van de negentiende eeuw. Als we de politieke systemen beschouwen die Duitsland sindsdien heeft gekend dan is eenvoudig vast te stellen dat democratie in ons buurland tot 1949 eerder uitzondering dan regel is. Weliswaar zijn er pogingen geweest een democratische orde op Duitse bodem te vestigen (zie de revolutie van 1848 en de Republiek van Weimar van 1919 tot 1933), maar die zijn uiteindelijk om diverse redenen op niets uitgelopen. Daarnaast zijn er in die tweehonderd jaar continuïteiten in de politieke cultuur te herkennen die tot op de dag van vandaag in de Duitse politiek en samenleving aanwezig zijn. Denkbeelden over bijvoorbeeld radicaal 'Volksnationalisme', dat met antisemitische en racistische opvattingen gepaard gaat, maken ook nu deel uit van politieke overtuigingen. Gedachtegoed dat, getuige de sterke groei van de AfD, steeds meer terreinwinst boekt.

Antidemocratische en anti-rechtstatelijke overtuigingen zijn echter geen toereikende verklaring voor de bedreiging van de Duitse democratie.

Dit boek laat zien dat er daarnaast zogenaamde 'systeem-inherente' factoren zijn die bijdragen aan de verzwakking van de democratie. Om die te kunnen doorgronden dienen we inzicht te hebben in de wijze waarop het politieke systeem werkt. Dit betekent dat we allereerst de grondwet bespreken die immers de principes van de democratische rechtstaat vastlegt en daarmee de kaders voor het democratisch handelen. Vervolgens beschrijven we het functioneren van de belangrijkste politieke en juridische instellingen,

alsmede de werking van politieke processen, zoals de wijze waarop wetgeving tot stand komt en hoe het kiesstelsel in elkaar zit. De Bondsdag, de Bondsraad, de bondskanselier, de Bondsregering, de bondspresident, het Constitutioneel Hof en politieke partijen komen uitvoerig aan de orde.

Vanaf het ontstaan van de Bondsrepubliek hebben deze instellingen hun waarde voor het behoud en de uitbouw van de democratie op Duitse bodem bewezen. Dit neemt echter niet weg dat het democratische politieke systeem naast sterke, ook zwakke kanten heeft. Die zijn bijvoorbeeld zichtbaar in het kiesstelsel dat miljoenen kiezers uitsluit, in de teloorgang van de traditionele volkspartijen, in het suboptimaal functioneren van politieke instellingen zoals de Bondsdag en, zeker niet in de laatste plaats, de onbevredigende 'output' van het politieke systeem.

De groeiende ontevredenheid bij (een meerderheid van) de Duitse bevolking wordt verder gevoed door de wijze waarop vooral populistische en rechts-extremistische partijen en groeperingen sociale media als propaganda-instrument gebruiken. Een tekenend voorbeeld hiervan is dat de leider van de AfD, Alice Weidel, op het platform X van Elon Musk tijdens de verkiezingscampagne van 2025 ruimschoots de gelegenheid kreeg haar rechts-extremistische denkbeelden ongecensureerd te uiten. De komst van sociale media heeft zodanige invloed op de politieke cultuur dat gesproken kan worden van een structuurverandering van het publieke domein. Anders dan onder de meeste 'traditionele' media brengen sociale media fragmentatie, manipulatie en polarisatie in de samenleving teweeg. In een apart hoofdstuk zullen we zien dat de samenleving, de 'Zivilgesellschaft', mede onder invloed van sociale media een 'toegangspoort voor rechts' dreigt te worden.

Bedreigingen voor de democratie komen niet alleen van 'binnenuit'. Ook externe factoren zetten de democratie onder druk.

Duitsland heeft zich na 1949 van agressor op wereldheerschappij tot vreedzame civiele macht ontwikkeld, die zijn economische, politieke en handelsbelangen in het kader van Europese en internationale organisaties behartigt. Het land heeft in Europa en in de wereldpolitiek economisch aanzien weten te verwerven.

De Duitse opening naar de wereld brengt onvermijdelijk afhankelijkheden met zich mee. Duitsland is voor zijn welvaart en veiligheid sterk gebonden aan de Europese Unie en de internationale omgeving.

In de Europese Unie is de Bondsrepubliek de sterkste politieke en economische macht en vervult zij, vaak in nauwe samenwerking met Frankrijk, een voortrekkersrol. Tegelijkertijd is zij in economisch en (geo)politiek opzicht sterk op de Europese Unie aangewezen. Met het aantreden van Donald Trump als president van de Verenigde Staten in 2025 geldt dit des te meer. De Amerikaanse president heeft toegezegd de internationale wereldorde 'in no time' op zijn kop gezet: de VS zien Europese en andere jarenlange bondgenoten nu als een bedreiging, terwijl met agressor Rusland bondgenootschappelijke relaties worden aangegaan. Anders dan in de afgelopen decennia is de garantie niet meer gegeven dat in het geval een NAVO-lidstaat door een ander land, bijvoorbeeld Rusland wordt aangevallen, de VS zich op basis van Artikel 5 van het NAVO-verdrag in het conflict zullen mengen. Dit heeft grote consequenties voor zowel Duitsland, de Europese Unie als de andere NAVO-lidstaten. Zij zullen voor hun eigen defensie en veiligheid moeten zorgen. Duitsland, liggend in het geopolitieke hart van Europa, investeert de komende jaren honderden miljarden om zijn defensie op peil te brengen. De Europese Unie doet hetzelfde door 800 miljard euro voor de versterking van haar defensie beschikbaar te stellen. Uitgaven die noodzakelijk zijn vanwege de Russische dreiging zijn machtspositie in de wereld te herstellen.

Daarnaast is China voor Duitsland van immense betekenis. In het hoofdstuk over de Duitse internationale politiek laten we de grote economische afhankelijkheid van Duitsland zien van de Chinese markt. De economische recessie waarin Duitsland nu geruime tijd verkeert heeft in belangrijke mate te maken met de economische afhankelijkheid van China. Op den duur kan dit voor Duitsland een veiligheidsrisico vormen.

Tegelijkertijd speelt mee dat het Chinese politieke model voor menig land in Europa een aantrekkelijk alternatief is voor het liberale democratische systeem. Het succesvolle Chinese dictatoriale staatskapitalisme is voor populistische regeringen in bijvoorbeeld Hongarije, Roemenië of Bulgarije een verleidelijk alternatief. Als meer Europese landen voor het Chinese

model vallen kan dat bedreigend zijn voor de democratische normen en waarden in Europa en daarmee in Duitsland.

Democratie en het Duitse woud

Het Duitse woud verliest in veel streken van Duitsland zijn bladerdek. Oorzaak daarvan is de zogenaamde borkenkever die als gevolg van de klimaatverandering enorme boombestanden aanvreet en zich steeds verder over het land uitbreidt. De bestrijding van de kever is een uiterst moeizaam

proces en de vrees bestaat zelfs dat het Duitse woud, dat diep verweven is met de Duitse cultuur, uiteindelijk ten gronde zal gaan.

De Duitse democratie kan met het Duitse woud vergeleken worden. Vertonen beide immers niet dezelfde symptomen? Zijn de politieke, juridische en maatschappelijke instellingen niet de bomen die langzaam maar zeker worden aangetast? Zijn het rechts-extremisme, het antisemitisme, het racisme en andere antidemocratische uitwassen niet de borkenkevers? Zijn de internationale politieke en economische ontwikkelingen niet de klimaatverandering? De vraag dringt zich op of de democratie, evenals het woud, gedoemd is te verdwijnen. Als we de Griekse filosoof Aristoteles volgen dan is de democratie als staatsvorm niet onoverwinnelijk en komt zij, zoals elk ander politiek stelsel, op enig moment aan haar einde. De geschiedenis levert meer dan voldoende bewijsmateriaal voor het gelijk van Aristoteles' stelling. De reactie hierop kan verschillende vormen aannemen: acceptatie van het onvermijdelijke, bewust bevorderen van het proces van democratische demontage, of bieden van weerstand tegen de erosie van de democratie.

Beide eerst genoemde opties verschillen weliswaar wezenlijk in hun verschijningsvorm, maar hebben hetzelfde effect: zij ondermijnen de democratie. Omdat het democratisch model voor mens en maatschappij van grotere waarde is gebleken dan andere staatsvormen, zijn passiviteit en bewuste destructie niet de wegen die in dit boek worden ingeslagen. Behoud

en versterking van de democratie zijn essentieel. Dat vraagt grote inzet van alle democratische krachten, te weten de politieke en juridische instellingen, politieke partijen, het maatschappelijk middenveld en de media. Tezamen zullen zij de tegenmachten moeten genereren die de machtige vijanden van de Duitse democratie bestrijden.

De problemen die opgelost moeten worden om de democratie te behoeden voor haar verval zijn even talrijk als gecompliceerd. Talrijk, omdat welhaast op ieder maatschappelijk en politiek terrein vaak ingrijpende hervormingen nodig zijn: op het gebied van wetgeving, federalisme, europeanisering en globalisering, digitalisering, economie, vrede en veiligheid, klimaat, onderwijs, sociaal-economische verhoudingen en, niet in de laatste plaats, burgerparticipatie en representatie. Gecompliceerd, omdat het van de 'Zivilgesellschaft' vraagt veranderingen te accepteren, ook wanneer die niet in goede aarde vallen. Voor de politiek, omdat het niet zal meevallen over het 'eigen partijpolitieke gelijk' heen te stappen. Het succes van hervormingen staat of valt met de bereidheid van politici "parteiübergreifend" beslissingen te nemen die in het algemeen belang zijn. Alleen met politiek leiderschap en compromisbereidheid zijn staatsvormingen te realiseren en kan het verloren vertrouwen van de burger in het functioneren van de democratie worden hersteld. Zowel de burgers als de politici zijn de boswachters die de verantwoordelijkheid dragen voor onderhoud en herstel van het Duitse democratische woud.

Of de boswachters zich gedegen van hun taak weten te kwijten valt moeilijk te voorspellen.

Desalniettemin waagt het boek ter afsluiting een blik in de toekomst. Aan de hand van een aantal mogelijke scenario's wordt gezien waar Duitsland over tien jaar staat. Hoe ziet zijn interne politieke speelveld er uit? In welke Europese en internationale politieke en economische context opereert het? Is Duitsland in 2035 (nog) een weerbare democratie?